Ґео Шкурупій

ПОВІСТЬ ПРО ГІРКЕ КОХАННЯ ПОЕТА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Нині Шевченко під моїми ногами

Михайль Семенко

Тарас Шевченко — з черевом і мозком, а не висхлі, підмащені олією мощі.

Михайль Семенко, "Реабілітація"

Поміщицький рай. Примхи Миколи І, імператора всеросійського. Доба й геній. Перша машина. Пророчі думки.

Спокійно спить пан Енґельгарт у розкішній відпочивальні свого білого палацу. Він ретельно виконав за день обов’язки колонізатора перед його величністю Миколою Павловичем, імператором всеросійським. Закатувавши за день кількох кріпаків, нажершись, напившись і зґвалтувавши найкращу дівчину-кріпачку, спить пан Енґельгарт, з усіх боків обкладений пуховиками.

Але ось пан раптом розплющив свої сонні, заплилі салом очі. Може якась нечемна блоха, що відважилась залізти в панські пуховики, потурбувала пана, чи може панові захтілося пити після такого трудового дня, але пан рішуче сперся на лікоть і сердито подзвонив, маленьким срібним дзвіночком, що його дзвінкий голос розлягся усіма покоями палацу.

Нечутно, як тінь, вбігла в панську відпочивальню сонна й гаряча від раптового й короткого сну покоївка й злякано завмерла, чекаючи на

суворий панський голос. Русяві коси розсипались по плечах дівчини, що, зігнувшись і боячись підвести на пана очі, чекає несподіваної немилости.

Пан навіть не подивився на дівчину, він старанно прислухався. Його чутливі випещені вуха потурбував якийсь шум. Пан знову прислухався. Ясна місячна ніч розливала своє тихе урочисте світло в покоях панського палацу. Від недалекого ставка й болота підіймалось мелодійне кумкання жабів, що різноголосими дзвінками імпровізували найпоетичнішу музику літньої ночі.

— Жаби! — сердито промурмотів пан.

Почувши сердитий голос пана, дівчина похитнулась, як під ударом батога. Пан на хвилину замислився. Коли б це шуміли кріпаки-селяни, він би одразу знав, що робити, щоб вони змовкли, але це були звичайні жаби в ставку й болоті, що їх не потягнеш на стайню, щоб там засікти до смерти. Але винахідлива фантазія пана й тут стала йому в пригоді.

— Піди, скажи прикажчикові, щоб скликав кріпаків, і хай вони порозганяють усіх жаб на болоті!..

За кілька хвилин у всьому селі знявся приглушений гамір. Кінні прикажчики виганяли з халуп сонних людей і гнали їх до болота, щоб вони там довгими лозинами розганяли жаби. Сонні люди, зморені каторжною працею вдень, перервавши свій короткий і глибокий, як смерть, сон, похитуючись, ішли до болота й там до ранку шмагали лозинами по воді, щоб з першим променем сонця вже знову бути на роботі в полі.

Пан Енґельгарт надзвичайно винахідлива людина. Він прекрасно вміє видушувати останні сили зі своїх селян-кріпаків, він уміє винайти такий тонкий і дошкульний спосіб катування для тих, хто насмілиться протестувати, що про ніяке, будь-яке маленьке заперечення від раба-кріпака й мови не може бути. Крім фізичного катування, він може

продати дружину селянина, що насмілився протестувати, панові з іншої губернії, може продати й дітей нещасних, безголосих батьків.

Коли вмерла в пана гонча сука, що привела кількох цуценят, пан і тут знайшов собі пораду. Він наказав найздоровішій селянці в селі, що годувала немовля, годувати своїми грудьми цуценят, і ця благородна мамка мусіла годувати панських хортів у той час, як її рідна дитина конала з голоду. Пан уміє робити покірливими підданців його величности імператора всеросійського, Миколи Павловича першого.

При двох російських імператорах прожив своє бунтарське й гірке життя й колишній кріпак поміщика Енґельгарта, геніяльний поет і художник Тарас Шевченко. За тих часів його батьківщина Україна була російська колонія, яку визискували за допомогою кріпацтва, цього найганебнішого рабства, що його зазнав такою ж мірою український народ, як і неґри південних країн од своїх культурніших визискувачів.

Темна й рабська країна з забитим людом і некультурним дворянством була за тих часів Російська імперія. Її імператор Микола Павлович перший був брутальний салдафон, маніяк, що вважав себе за Наполеона, гальмо всякої культурної думки, демагог і боягуз, що гноїв у казематах найкращих представників народів, які були під його імператорською владою. Оточений жандармерією й вимуштруваними полками салдатів, він тримав своїх підданців у ганебній покорі рабів. Самодур і демагог, він любив робити акторські пози перед народом, щоб показати, який він добрий монарх, як він турбується долею свого народу. Коли у 1830 році холера, що ширилась у південних губерніях, нарешті докотилась до Петербургу, вона навіть і в самій столиці не знайшла собі культурного опору. Люд столиці швидко вимирав у страшних муках. При мерехтливому світлі смолоскипів уночі тяглися вулицями міста цілі обози, навантажені домовинами. Померлих од холери вивозили на Кулікове поле й на нове Митрофанівське кладовище, де закопували в землю. Навіть духівництво відмовилось від своїх улюблених прибуткових ритуалів, і людей ховали без християнських почестів, що було ознакою жахливого стану тодішнього

Петербургу. Лікарні були переповнені хворими, де некультурні хатні лікарі лікували їх шпанськими мушками, мікстурою, гарячими ваннами й кровоспусканням. Відомий за тих часів прихильник Месмера барон Шаф поклав собі довідатись через свою сомнамбулю, що таке холера і як її лікувати. У наслідок такої дуже розумної дослідчої роботи барона-культуртреґера людність була ощасливлена новими цілющими ліками. Сомнамбуля барона Шабо сказала, що найцілющіші ліки — це продукт, що виробляє заєць при травленні. Про це доповіли імператорові й нарід почали лікувати звичайними кізяками від зайця. Але й ця цілюща настоянка не припинила холери. В Петербурзі нарід почав бунтувати проти лікування і проти лікарів. Була розгромлена Таїрова лікарня, де обурений натовп позабивав на смерть лікарів. Микола, занепокоєний таким станом і знаючи, як на темний нарід впливає демагогія, другого дня прибув на Сінний майдан і в’їхав у саму середину обуреного натовпу петербурзців. Ставши на ввесь зріст на своєму фаетоні, він витяг з кишені пляшку мікстури Меркурія, що нею лікували тоді від холери, а насправді просто труїли нарід, і артистичним рухом руки підніс її до рота. Нарід притих, бачачи свого імператора в такій героїчній позі, якою він хтів довести, що мікстура Меркурія не є отрута. Ляйб-медик Аренд, що був при імператорі, побачивши це, злякано прошепотів.

— Votre Majesté perdra les dents!.. — Ваша величність позбудетесь зубів!

— Eh bien, vous me fairez une mâchoire!.. — Тоді ви мені зробите щелепи!.. — Відповів Микола й випив усю пляшку ліків, щоб довести народові, що його не отруюють.

Бунт припинився й нарід заспокоївся.

Наївний ляйб-медик Аренд навіть не гадав, що його імператор був такий боягуз, який навіть не довіряв йому. Він перед тим налляв у пляшку від Меркурія звичайної перевареної води. Зубів він не позбувся, бо не був такий самовідданий, щоб втратити хоч один гнилий зуб задля мерзенного холопа. Зміцнюючи армію, будуючи церкви, що в них

духівництво проповідувало покору, й збільшуючи податки, імператор одночасово дбав за свій престиж перед народом і ніколи не пропускав нагоди показати себе в кращому освітленні. Він не пропускав жодного параду, жодного свята, щоб не показати себе народові серед свого вимуштруваного війська. Одного разу він дійшов такого безглуздого знущання, що примусив промарширувати коло Олександрівської колони 120.000 війська в день урочистого відкриття її. Через це змучені салдати були без відпочинку на ногах майже цілу добу.

Коли в Петербурзі денебудь починалась пожежа, він обов’язково приїздив на неї в своєму екіпажі й керував натовпом і салдатами, що гасили пожежу, як завзятий професійний поліцай. Цьому пожежникові-аматорові незабаром довелося гасити пожежу і свого зимового палацу, що згорів, незважаючи на все пожежне вміння свого володаря.

— Pourvu que ce malheur ne coûte rien à la Russie! — Лише б це лихо нічого не коштувало Росії. — Кинув він двозначну фразу, останнім залишаючи палац, що палав. Його пророчі слова мали рацію. Новий палац коштував нещасній, забитій Росії багато мільйонів.

Одного разу на Благовіщенському мості через Неву трапився новий випадок, що прекрасно характеризував нахил імператора до фальшивої пози. Микола їхав мостом у своєму екіпажі й став випереджати похоронну процесію якогось бідняка, за яким ніхто не йшов і якого ніхто не провожав на кладовище. Микола зліз з екіпажу й пішки пішов сам за похоронними дрогами. Театральний ефект був надзвичайний. Незабаром за його спиною зібрався величезний натовп, що дивився, як імператор сам пішки йде на кладовище.

Але всі ці вигадки, що були розраховані на показ себе перед народом з кращого боку, не зменшували глухого незадоволення, що зростало в народі.

Найбільше дошкуляла людності поліція й жандармерія. На Кінній площі будували ешафоти. Людей таврували, як скот, спеціяльними машинками для таврування. Управа благочинства радила катувати людей патентованими різками, що їхні розміри були точно визначені. Обов’язкова довжина їхня мусила бути 1,25 аршина, після десятьох ударів різки вже вважалися за використані й їх заміняли новими.

Шляхи до Сибіру були забиті каторжанами й іншими таврованими людьми. Талановиті одиниці з простого люду не знаходили місця, де б прикласти своїх сил, на них не звертали жодної уваги. Надзвичайно цікавий винахід зробив геніяльний селянин Петро Телушкін, що полагодив хреста і янгола на дзвініці Петропавлівського собору. Він винайшов цікавий спосіб сполучення звичайних вірьовок, що за допомогою їх він вилазив на головокрутну височінь дзвініці, щоб полагодити хреста. Жоден світовий циркач нашого часу не відважився б проробити цю героїчну подорож у хмари, без жодних приладів. Лише руки, що подерлися в кров, і геніяльні вузли вірьовки були приладами Петра Телушкіна. Тричі він вилазив на страшну височінь, виявивши надзвичайну безстрашність і винахідливість. За це сам імператор нагородив Телушкіна... кафтаном. За 25 років знову лагодили хреста, але вже за допомогою риштування, яке коштувало кілька десятків тисяч. Ось, як ставились до кращих представників простого народу. Передові люди не забували, як ганебно Микола перший розправився з декабристами, цими кращими синами своєї батьківщини. Вони були обурені й з того, що Микола нищив найталановитіших представників культурної думки. Хіба не через нього загинув Пушкін, хіба не він заслав на Кавказ поета Лєрмонтова, де той загинув на дуелі, хіба не він провадив жорстоку колоніяльну політику, віддаючи в рабство своїм урядовцям вільні народи за допомогою багнета й салдатського чобота?

За крамольні вірші, що турбували його особу, розправився він і з Шевченком, віддавши його на 10 років у салдати. Такої розправи не міг би вигадати жоден середньовічний інквізитор.

Власне Шевченко був убитий цією розправою, як були вбиті Пушкін і Лєрмонтов, тільки його смерть мала страшну агонію, що тривала десять років. Звичайне фізичне знищення було забавкою в порівнянні з такою повільною смертю. Ось у тій добі знущання й рабства виріс і згас геній поета Тараса Шевченка, що збудив заголомшену волю своїх братів-українців, що збудив вільну вибухову думку пригніченого народу.

Лише коли вмер усім ненависний імператор-держиморда й на престол вступив його син Олександер, Шевченко дістав волю, але ця воля була гірка, як полинь, вона була безрадісна, бо Шевченка фактично вже знищили довгі роки салдатчини.

Боротьба з оточенням і урядами — це доля геніїв, що дають людськості нові ідеї. Лише їхня смерть робить чутливу поразку тим, проти кого вони боролись. Трагічний кінець лише краще підкреслює їхню прекрасну біографію. Геніям нудно вмирати в ліжкові своєю смертю. Куля пістоля, вдар шаблі, вірьовка й нещасний випадок — неодмінні аксесуари кінця. Навіть звичайним людям нудно, коли геній вмирає так само, як вони.

Од Франсуа Війона до мого друга Олекси Влизька лише один маленький крок, хоч він і нараховує кілька століть. Можливо, я навіть і не помилюся, коли скажу, що його повісять. Можливо, що такої ж думки про своїх друзів і Олекса Влизько.

Думки Шевченка, що були загартовані страшною добою рабства, вже накреслювали плян майбутнього визволення з ярма. Доба пари й перших машин несла в собі зародок руїн всієї старої системи. Замащена чорним мастилом людина промовляла йому, як страшна загроза аристократичному світові. Він бачив чорну шкіру чобота цієї людини на потрощених коронах царів. Парову машину бачив Шевченко, коли їхав з Астрахані Волгою на пароплаві "Князь Пожарський" до Нижнього-Новгорода. Потім він бачив її, коли їхав з Москви до Петербургу Миколаївською залізницею.

Першу залізницю в Росії збудували 1836 року від Петербурга до Царського села. Довжиною вона була менша за залізницю, що її тепер збудували в Афганістані від Кабулу до нової столиці. 7,25 верстов мала перша російська залізниця й, поки прибули з закордону паротяги, вагони пересували коні. Публіку заохочували до залізниці циганськими хорами, що виступали на Павлівському вокзалі. Багато пізніше була збудована Миколаївська залізниця з Москви до Петербургу, що нею й довелося їхати Шевченкові, повертаючись з заслання. Залізниця була ще дуже молода й простий люд христився, коли бачив паротяг, що пускав сувої диму й снопи іскор.

Безліч страшних історій ходило в народі про залізницю, і пасажири їздили з невільним тремтінням у серці.

Шевченко всією душею рвався до Петербургу. Їдучи поїздом, він мріяв про його канали, мости й музеї. Марив про Академію, де він нарешті міг знову віддатися своєму улюбленому мистецтву.

На станціях він бачив замащених машиністів і кочегарів, що керували паротягом. І ці нові люди, що їх породила машина, викликали в Шевченка дивні радісні думки, що звучали помстою за всі часи знущання. Він бачив перший пролетаріят, що народжувався з першими машинами, і ці люди здавалися йому сильними й енергійними. Це був вибуховий матеріял майбутніх революцій. Несамохіть йому з вуст злітали пророчі слова, як ті, що сказав він на пароплаві "Князь Пожарський", про парову машину.

— Машина уявляється мені, як величезне чудовисько з розкритою пащею, що готова проковтнути поміщиків-інквізиторів. Великий Фултон! І великий Ват! Ваше дитя, що росте невпинно, незабаром пожере батоги, престоли й корони, а поміщиками лише закусить, як школяр лигоминкою. Те, що почали у Франції енциклопедисти, довершить на всій нашій планеті ваша велетенська дитина. Моє пророцтво безперечне!..

Потім все частіше зустрічав Шевченко цих замащених людей-робітників. Він бачив їх і на Україні на цукроварні Семеренка, він усе частіше зустрічав їх і на вулицях Петербургу.

Його заслання кінчилось. За десять років вигнання, як помста, виріс молодий пролетаріят і це невимовно тішило Шевченка.

У Петербурзі після перших місяців радісної зустрічі з друзями для Шевченка знову настали прозаїчні будні. Настирлива думка про те, що він самотній, не давала йому спокою. І тут він знайшов дівчину Ликеру, що вплела нову гірку повість запізнілого кохання в його неспокійне життя.

Сальон Карташевських. Суперечка з Тургєнєвим. Портрет генерала з намиленою бородою. Серед уральців. Ликерія Полусмакова.

Якось увечері в будинку Карташевських на розі Ямської й Малої Московської зійшлося невелике товариство постійних гостей цього літературного сальону. Правда, назва літературного сальону не зовсім підходить до цих вечорів у родині Карташевських, але тут принаймні раз на тиждень збирались українські й російські літератори поговорити, пограти в карти і повечеряти. Тут бували, крім літератора Миколи Макарова, що був членом родини Карташевських, письменниця Маркович, відома під псевдонімом Марка Вовчка, письменник Куліш, історик Костомаров, Тарас Шевченко, з російських письменників Тургєнєв, Пісемський, Некрасов, Тютчев, критик П. В. Аненков.

На той час літературне життя Петербургу підупало. Аристократичні літературні сальони, що буйним цвітом квітнули в 1830-х роках, поволі завмирали й натомість збільшувалася кількість конспіративних політичних гуртків, і часто літературним сальоном ставав дім дрібного буржуа та урядовця, що заміняв собою аристократичні сальони Волконських, Вієльгорських, Розтопчиних. Різке зниження аристократичного, великосвітського тону ще раніш уже помічалось у

гуртках українських літераторів, а особливо на вечорах відомого письменника Євгена Гребінки. Ці вечори різко відрізнялися вже на той час від вечорів у сальоні Вієльгорського-Сологуба. Аристократи нехтують вечорами Гребінки й, коли приходять до нього, то лише задля ввічливости, і ніякої принади на цих вечорах для себе не бачать. Цілком зрозуміло, що людям, які звикли до розкішних і порожніх аристократичних вечорів, де панував вишуканий флірт та легка ігриста поезія, вечори Гребінки з розмовами на поточні політичні питання, були справді нудні.

Гуртки українців, що цікавились своїми болючими темами, звичайно не могли притягати російських аристократів, що взагалі погордливо ставились до мрійників-українців, які плекали смішні ідеї звільнення з-під російського рабства.

На вечори Карташевських російських письменників, а особливо Тургєнєва, притягала письменниця Марко Вовчок —українська Жорж Занд, що в неї був закоханий Тургєнєв і що її уваги домагалися й інші письменники та публіцисти. Цього разу в Карташевських, крім родини, зійшлися Тургєнєв, Костомаров, Шевченко, Макаров, що сходились уже за звичкою, хоча письменниці Марка Вовчка вже в Петербурзі не було.

Варвара Яковівна Карташевська — господиня дому — приймала гостей сама. Шевченко прийшов з Тургєнєвим і вони провадили далі свою суперечку вже в оточенні Костомарова й Макарова, які ні трохи не дивувалися з теми, що її зачепив Тургєнєв.

Барин, поміщик Тургєнев трохи звисока ставився до товариства українців, але його поглядам аристократа-народника, що дивився на простий нарід з погляду мисливця й зустрічався з ним підчас полювання на зайців, імпонувало це товариство, а особливо знайомство з Шевченком.

— От ми з Тарасом Григоровичем говорили про літературу, — продовжував Тургєнєв, — у вашій Хохландії стати поетом дуже легко! Надто ще наївні й примітивні вірші ваших поетів! Один Тарас Григорович може дорівнятись до високих перлин літератури російської!..

— Я не згоден з вами, Іване Сергійовичу, — втрутився Костомаров, — навіть наша народня поезія може стояти поруч світових літератур!..

— Я з вашою народньою поезією мало знайомий, а от малоросійському поетові варто зверху написати "Дума", а потім почати так: "Гой ти доля, моя доля" або "Сіде козачино Наливайко на кургані", а далі "Попід горою, попід зеленою, грає, грає воропає, гоп, гоп", або щось подібне, і вірш готовий! Друкуй і видавай! Малорос прочитає, підіпре щоку рукою й неодмінно заплаче!..

— Що це ви говорите? — обурився Шевченко, — "Грає, грає воропає" — це цілковита нісенітниця!

— Можливо, — знизав плечима Турґєнєв, — але хохол всеж заплаче...

Тургєнєв познайомився з Шевченком після повернення з заслання останнього до Петербургу. Познайомились вони в Академії, куди Тургєнєв приїхав разом з Марією Олександрівною Маркович — Марко Вовчок, що була раніш знайома з Шевченком і тепер відвідала його, переселившись з провінції до столиці. З цього часу почалося тісне знайомство Тургєнєва з гуртком українців, що збирався в Карташевських, але до якого пан-ліберал Тургєнєв ставився іронічно-поблажливо, хоч часто й несамохіть визнавав, що ці українці благородніші за його дідичів.

— Признайтесь одверто, — продовжував Тургєнєв, — що ніякої малоросійської мови нема, що це є говірка російської мови!

— Українська мова відрізняється від російської мови так само, як польська або чеська, — заперечив Костомаров, — але ви ж, я сподіваюсь, не станете настоювати, що ці мови теж говірки російської. Це все самостійні слов’янські мови, що деякі з них знаходяться під гнітом російської. Я цілком правий, коли вимагаю федерації слов’янських народів і рівноправства!..

Тургєнєв од цих слів трохи поморщився. Яке могло бути рівноправство між дворянином і кріпаком?..

— Щодо рівноправства, то ви пересолили, шановний професоре, наш нарід дуже некультурний і дикий! От як, наприклад, ви перекладете на вашу народню мову таку фразу: "Искусство писателя — подарок богов"?..

Макаров, навіть не моргнувши оком, переклав цю фразу, бачачи щире обурення своїх друзів-українців.

— Це перекласти дуже просто, Іване Сергійовичу, — "Мистецтво письменника — подарунок богів".

Тургєнєв трохи зніяковів під насмішкуватими поглядами Костомарова й Шевченка.

— Це звучить трохи дивно! — силкувався викрутитись Турґєнєв. — Я попросив одного хохла перекласти мені цю фразу, так він мені переклав її так: "Виськусьтво пісаря — подарок господа". Ви щось дивно перекладаєте, шановне панство!..

— Це, мабуть, вам переклав якийсь зрусифікований вкрай писар, тому у вас і вийшло не "мистецтво" а "виськусьтво"!..

— Але погодьтеся зо мною, Миколо Івановичу і ви, Тарасе Григоровичу, що малоросійська мова ніяк не може претендувати на самостійність!..

— Але, Іване Сергійовичу, — єхидно зауважив Макаров, — навіщо ж ви тоді перекладали з української мови на російську мову "Інститутку" Марка Вовчка, коли вважаєте, що українська мова не самостійна?..

— О, Марія Олександрівна — така чарівна жінка, і її твори викликали в мені такий ентузіязм! Це ж ваш Шекспір! — оправившись од слів Макарова, кинув він камінець у город Шевченка. — Це ж ви, Тарасе Григоровичу, назвали її Шекспіром!..

Нам тепер дивно читати такі суперечки великих людей, коли Україна стала радянською республікою. Але тоді такі розмови про мову були часті серед великих людей, як тепер серед недоукраїнізованих урядовців.

— Не можна ж принадами шановної Марії Олександрівни виправдувати переклад! Коли б "Інститутка" була зрозуміла росіянам, навіщо б було її перекладати! — заперечив Макаров.

— Доведеться мені, — іронічно зауважив Шевченко, — щоб не утрудняти більше Івана Сергійовича перекладами, винайти таку мову, що була б зрозуміла й руському й українцеві! Спробую я написати поему такою мовою, бо щось Іван Сергійович здорово запарився зі своєю теорією!..

— Рятуйте, люба Варваро Яковівно, — звернувся Тургєнєв до Карташевської, — приперли ваші земляки мене до стінки! Симпатичний, але гарячий нарід!..

— Вас так і залякаєш, Іване Сергійовичу, у вас же убивча діялектика, ви такий майстер на суперечки й звертаєтесь до мене по порятунок!..

— Ви ж чуєте самі, Варваро Яковівно, як ваші земляки доводять, що вище за малоросійське плем’я нема нічого в світі й що особливо ми, великороси, нікчемні, а ми, великороси, сміємося собі в бороду й думаємо: хай собі дітки тішаться поки молоді!..

— Це все та ж відома барська логіка, — сказав Костомаров, — її можна впізнати за три верстви! Ви ж самі напосілися на нас, що в нас література наївна й примітивна, а тепер ще обвинувачуєте, що ми без пошани ставимось до великоросів. На нашу думку, великоруський нарід так само, як і український, потребує рівноправства!

— Я згоден з цим, — зовсім несподівано закінчуючи цю суперечку відповів Тургєнєв. — Навіть деякі зустрічі збудили в мені гарячі симпатії до малоросів! Єдине, що не подобається мені в вас, — це те, що ви скрізь висуваєте свій лібералізм не тільки як ознаку доброго тону, а як радикальну програму!..

Представникові передової групи російського дворянства — Тургєнєву важко було миритися з поглядами знайомих українців, але лібералізм, що набував ширших ознак за звичайну чергову моду, поволі впливав на талановиту й чутливу його натуру. Тургєнєв, бачачи зовнішню грубоватість та неаристократичність своїх знайомих, несамохіть відчував у них ідейну твердість і гарячі пориви, що викупляли відсутність великосвітського лоску. Як звисока поблажливо не ставився Тургєнєв до українців, але це знайомство знайшло собі відгук в його творчості.

До Шевченка він ставився трохи неуважно. Вигляд Шевченка, що мав на собі сліди салдатської муштри, викликав у Тургєнєва дивну думку про малокультурність Шевченка, про його дикість та самолюбство, хоч останньому Тургєнєв з якоїсь причини надавав великого значення. На його думку, без цього самолюбства, без віри в свої сили, Шевченко загинув би в своєму Закаспійському засланні. Але Тургєнєв безперечно помилявся, він забував, що Шевченко вийшов з простого народу й що він змалку звик до поганого життя, до знущань,

що Шевченко був загартований і тілом і серцем, яке живили гарячі ідеї та поривання, що могли перенести вогонь будь-яких іспитів.

Зі свого боку Шевченко завжди любив товариство розумних і культурних людей і, звикнувши до проявів самодурства і барства, він часто прощав це людям, що в них воно виявлялось головним чином у словах. Він ненавидів справжнє халуйство поміщиків, коли вони дозволяли собі знущатися з своїх кріпаків, як ненавидів і льокайську обмеженість деяких послужливих ренегатів-українців. І український і російський поміщик був для нього лише пан, що хоче вислужитись і заробити на шаленій експлуатації кріпака.

Варвара Яковівна Карташевська, помітивши, що суперечка втратила свою гарячковість і гострість, запросила гостей до столу.

Варвара Яковівна, з якою познайомив Шевченка Григорій Ґалаґан, була рідна сестра Миколи Яковича Макарова, найкращого Шевченкового приятеля. Карташевські були майже за рідну сім’ю Шевченкові останніми роками після заслання. Він бував у них майже щодня й написав портрета дочки Варвари Яковівни — Наді.

За столом розмова перейшла на мирніші теми. Тургєнєв, що був завзятий мисливець, одразу перейшов на улюблену тему про полювання, посипались анекдоти й спогади, що більше личили черговій вечері літераторів, яким розмова на літературні теми часто добре набридала.

— Я помітив, — говорив Макаров, — що старі анекдоти можуть жити від Адама й Єви! Я готовий платити по кілька карбованців за нову анекдоту і нещадно бити тих, хто завжди намагається розповісти старої, відкриваючи її, як Колумб Америку. Проти людей, що оповідають старих анекдот, я видав би закона, щоб їх негайно виселяли до ескімосів. Лише там вони могли б мати успіх!..

— Чи це не проти наших анекдот, Миколо Яковичу, ви виголосили цю промову? — спитав Костомаров.

— Але ви помітили, мабуть, — зауважив Тургєнєв, — що навіть старі, всім відомі вже анекдоти й ті завжди викликають сміх?..

— Це сміються задля ввічливости, — сказав Шевченко, — щоб заохотити оповідача!.. У мене оповідачі анекдот завжди викликали не сміх, а сльози!..

— Я ж казав, що ви дуже чутлива натура, Тарасе Григоровичу, — сказав Тургєнєв, відкидаючи з чола волосся, — але я з охотою послухаю Миколу Яковича!..

— Це мені сьогодні один знайомий, — продовжував Макаров, — розповів стару історію, що приписується Тарасові Григоровичу, коли ще він був молодий...

— Ну, ви з мене зробите, я бачу, справжнього діда! —зауважив Шевченко.

— Ач, який молодий гульвіса, ще ображається! — засміявся Костомаров.

— Що ж це за історія? — трохи вередливо спитав Тургєнєв.

— Це з того часу, коли Тарас Григорович був молодий, початкуючий художник, — що подає надії. Але я не хочу, щоб ви мене одправили до ескімосів, бо це вже всім відома історійка, я лише хтів сказати, що вже минуло добрих два десятки років, а цю історійку ще розповідають з таким виглядом, ніби вона трапилась учора.

— Це, мабуть, історія з портретом? — спитала Варвара Яковівна. — Її вже оповідають навіть по селах, тільки в трохи зміненому вигляді.

— Та розкажіть же, Миколо Яковичу, не мучте! — попросив заінтригований Тургєнєв.

— А хіба ви її не чули?..

— Побожіться йому, Іване Сергійовичу, що не чули, —іронічно сказав Костомаров, — бо він не розкаже через побоювання, що свою першу промову про анекдоти він виголосив сам проти себе!..

— І то правда! — сказав Макаров. —Заткніть вуха, Тарасе Григоровичу, вона вам, мабуть, добре набридла. Дивно, що ви не чули, Іване Сергійовичу, цієї історійки! Просто не віриться. Я дуже давно чув її від одного художника. Якийсь генерал замовив портрета, кажуть, Тарасові Григоровичу, хоч це він часто заперечує, за п’ятдесят карбованців. Коли портрет був готовий, генерал відмовився платити, чи йому портрет не сподобався, але він одмовився прийняти його. Ображений художник, що його таланта не визнав генерал, а ще більше за те, що він дурно працював, вирішив жорстоко помститися. Щасливий випадок йому допоміг. Художник випадково довідався, що генерал ретельно відвідує одну цирульню, де підтримує своє волосяне господарство. Блискуча ідея спала на думку художникові! Він запропонував цирульникові купити в нього для вивіски генерала з намиленою бородою. Така вивіска, як переконував цирульника художник, створила б його підприємству велику рекляму та підтримала б аристократичний тон. Цирульник охоче погодився, і майже дурно купив цю прикрасу для свого підприємства. Незабаром генерал, що прийшов постригтись, помітив на вивісці свій портрет. Од такої ганьби генерал трохи не оскаженів! Але нічого було робити й генералові довелося викупити свій портрет уже в цирульника за великі гроші, та ще з намиленою бородою! Ось який штукар був Тарас Григорович замолоду...

— Це дуже дотепно! — сказав Тургєнєв, трохи здивовано поглядаючи на Шевченка. — Невже, Тарасе Григоровичу, це ви йому такий кунштюк піднесли?..

— Щось не пам’ятаю, — скромно відповів Шевченко, — я думав, що це буде історія з гускою!..

— З гускою?..

— Була така історія, коли ми крали чужі гуси й за цією моделею малювали янголам крила. Але це теж було дуже давно.

— Так ви теж трохи причетні до богеми, а я цього собі й не уявляв! — промовив Тургєнєв. — У вас, мабуть, тепер багато таких історій трапляється...

— Тепер ні, а от під час заслання були деякі смішні випадки!..

— Розкажіть що небудь, Тарасе Григоровичу! — попросила Варвара Яковівна. Шевченко не примусив себе довго просити й дуже просто без всякої ефектації розповів коротеньку історійку, що трапилась з ним під час заслання.

— Досить смішний випадок трапився зо мною під час моєї служби в ескадрі Бутакова. Це була експедиція для обслідування Аральського моря, що її вирядив уряд під керівництвом капітан-лейтенанта Бутакова. Мені пощастило — влаштуватись при цій експедиції художником, щоб змальовувати краєвиди степів та берегів Аральського моря. Після плавання ми повернулись на зимування до форту Кос-Арал, де в гарнізоні були уральські козаки. Вони, побачивши мене з широкою, як лопата бородою, подумали, що я розстрига-священик або що я неодмінно якийсь мученик за віру. Зараз же доповіли про це своєму командирові. Той конспіративно покликав мене в очерет, — та бух передо мною навколішки! "Благослови, — говорить, — батюшко! Ми вже все знаємо!" Я одразу збагнув з ким маю діло й без жодного вагання одмахав його найсправжнісіньким розкольницьким благословінням. Захоплений осавул розцілував мою руку, а ввечері закатив такий гучний бенкет, що нам і вві сні ніколи не снився...

— Ти й тепер, Тарасе, за розкольницького пан-отця зійти можеш! — засміявся Костомаров.

— Але це ж не все! — продовжував Шевченко. — Незабаром, після цього, уже поголивши бороду, я поїхав до Раїму. Тут уральці зустріли мене з прихованим захопленням. Начальник загону запропонував мені 25 карбованців, що від них я необачно відмовився...

— Ти такий, що відмовишся! — перетяв його Костомаров. — Не дурно позичаєш скрізь де можеш!...

— Уяви собі, що відмовився! Надто вже несподівана ситуація була! Старий уралець був сильно зворушений моєю безкорисністю й цим, на його думку, я спонукав його таємно одговітись у кибітці й, коли буде можливість, причаститись від такого безприкладного пастиря, як я. Щоб не нажити собі клопоту, я вже ретельно два рази на тиждень голив собі бороду. Коли б це трапилось на берегах Уралу, де є жінки, то я не відкараскався б так легко, бо ввесь фанатизм зосереджується в жінках і дочках розкольників...

— Скажіть, Тарасе Григоровичу, дичини багато в тих краях? — спитав Тургєнєв.

— Дичина є, — відповів Шевченко, — але, по правді сказати, я не цікавився нею!..

— А я навпаки, коли трапляється будь-яка нагода пополювати, ніколи не відмовляюсь! — заговорив Тургєнєв, розворушений оповіданням Шевченка й сам заохочений оповідати своїх пригод. — Полювання завжди дає багато матеріялів до вивчення природи рідного краю та психології тубільців. Руська людина, що не тільки шапку, а й мозок свій носить набакир, найкраще піддається вивченню на лоні природи. Одна з головних принад полювання — це те, що воно примушує вас пересуватися з місця на місце, а це для вільної людини

дуже приємно. Хто, крім мисливця, відчував, як приємно блукати ранком, серед кущів або в полі? Зеленою рискою лягає слід ваших ніг на росяну, побілілу траву. Млосно стає від безлічі пахощів. Ідеш лісом і поглядаєш на собаку. Раптом з-під самих ніг вирветься дичина. Прогримить постріл, і знову блукаєш лісом, згадуючи давним-давно заснулі враження!..

— Ви так барвисто оповідаєте, Іване Сергійовичу, — сказав Макаров, — що мене так і тягне пополювати! Але, мабуть, це зв’язане з деякими труднощами, незручністю, втомою?..

— Зате задоволення яке!.. — відповів Тургєнєв.

В цей час до кімнати зайшла гарненька покоївка Варвари Яковівни Карташевської. Розмова увірвалася, бо покоївка була вдягнена в національне українське вбрання, чого з нею раніше не бувало. Її вигляд був такий екзотичний, ніби вона допіру приїхала з самих нетрів українського села. Від неї так і пашило барвистістю й пахощами зеленої України, що гості несамохіть звернули на неї увагу. Вона стала прислуговувати коло столу.

Це була Ликера Полусмакова, колишня кріпачка Макарова, родом з Ніженського повіту на Чернігівщині. Мати Макарова вивезла Ликеру до Петербургу й вона хоч і дістала від них вольну але проживала наймичкою-покоївкою в сестри Макарова, Варвари Яковівни Карташевської.

Макаров, як завзятий українофіл, бажаючи особливо догодити Шевченкові, надумався пошити для Ликери справжнє українське вбрання з усіма його яскравими й різнокольоровими атрибутами, з тим, щоб вона в цьому вбранні прислуговувала за столом, коли серед гостей буде Шевченко. Ликера була дуже гарна дівчина років двадцяти. Стан у неї був пишний, високий, гнучкий, постать була струнка й елястична. Кругловида, з карими очима, коральовими вустами навколо маленького

роту, з товстою темно-білявою косою, що спускалась до пояса по пишних, круглих, наче вирізьблених плечах, її поява в новому вбранні викликала в гостей, а особливо в Шевченка, щире захоплення. Ця дівчина була справжній витвір його народу. Це був тип жінки, що так подобався Шевченкові. Навіть Тургєнєв, знавець жіночої краси, дивлячись на це молоде, свіже, трохи грубе єство, не дуже гарне, але привабливе, з чудовим білявим волоссям, з трохи гордовитою, спокійною постаттю, що властива її племені, не стримався, щоб легенько не взяти її за підборіддя. Гості були в захопленні.

— Оце так дівчина! — захоплено говорив Шевченко. — Це наша українська краля! Дочка нашого простого народу!.. А яка красуня! Дякую, дякую, Миколо Яковичу, що зробили мені таку величезну приємність! Запашними степами й ланами золотого жита моєї далекої України повіяло мені від цієї прекрасної дівчини!..

Яка красуня, яка красуня!..

Варвара Яковівна Карташевська трохи незадоволено стиснула вуста, їй не подобалося таке одверто виявлене захоплення в присутності служниці.

— Ти не слухай, Ликеро, а краще прислуговуй гостям! — незадоволено кинула вона Ликері.

Тургєнєв, що оком знавця оглядав дівчину, теж задоволено проговорив.

— Гарна дівка! Дуже виразний тип малоросійської жінки!.. Щасливий ви, Тарасе Григоровичу, що в вас такий барвистий нарід!..

— Ви не можете собі уявити, як порадував мене Микола Якович, — говорив Шевченко, — давно вже я мріяв побачити живу душу з моєї

батьківщини. Яка чудова дівчина! Будь мені менше років, неодмінно засватав би її в Миколи Яковича!..

— Ще й тепер не пізно!.. — пожартував Макаров.

Тургєнєв зі здивуванням дивився на Шевченка. Він мало розумів цю людину, вона була йому трохи чудна й дика. Широкоплечий, приземкуватий Шевченко нагадував козака з помітними слідами салдатської муштри. Голова гострокутна, майже лиса, високе зморшкувате чоло, широкий так званий "качачий" ніс, густі вуса, що закривають вуста, невеликі сірі очі, що їхній погляд здебільшого понурий та недовірливий, — тепер він був ласкавий, майже ніжний, з гарною, доброю посмішкою, — голос трохи хрипкий, рухи спокійні, постать вайлувата й мало шляхетна.

"Звідки таке захоплення цією дівчиною в цього байбака? — не розумів Тургєнєв. — Дівчина, як дівчина, нічого особливого, щоб так прямолінійно виявляти своє почуття: Можна подумати, що він справді закохався в цю покоївку! Яка нісенітниця!.."

Поки гості виявляли своє захоплення, Ликера, бачачи незадоволені погляди Варвари Яковівни, вибігла до коридору. Тут її не з меншим захопленням упіймав у свої обійми рябенький льокай і м’яко притиснув до стінки в напівтемному коридорі.

— Пани прямо подуріли! — шепотіла Ликера, вивертаючись з сміливих обіймів служки. — Особливо той лисий, вусатий дідок... Такі ахи й охи!.. Невже, я така красуня, Іване?..

— О, ти чарівна, Луцько! — шепотів розпалений служка, ще сміливіше притискаючи Ликеру.

— Пусти, Іване!.. Геть!.. — викрутилась Ликера з його обіймів.

— А ти краще подивись, що я тобі приніс! — почав наступ служка з другого боку, бачачи, що його особисті чари не впливають і, витягаючи з кишені загорнуту в папір смажену дичину.

— Це потім, потім! — зашепотіла Ликера, ласкаво дозволяючи завзятому зальотникові знову обійняти себе й поцілувати в щоку.

— Треба бігти прислуговувати панам! Пані розсердяться.

І вона знову вбігла до кімнати, залишивши зідхати служку в напівтемному коридорі.

Тургєнєв знову говорив про надзвичайно темні й незрозумілі інстинкти простого народу, говорив про незрозумілі почуття, що керують вчинками окремих представників селянської маси, що йому з ними доводилось зустрічатись.

— Це тому, що ви належите до великосвітського кола людей, — говорив Макаров, — от Тарасові Григоровичу, як справжньому синові свого народу, він не здається таким незрозумілим. А проте й він часто не розуміє...

— Коли живеш з людьми віч-на-віч, коли входиш у саму їх гущу, тоді не може бути й мови про незрозуміле, але коли одірваний, як тепер я, — заговорив Шевченко, — втрачаєш звички, втрачаєш нитки, що тебе з’єднували...

Розмова поволі перейшла на інші теми. Вечір скінчився традиційними співами українських пісень. Співав сам Шевченко, співали й хором. Пісня на мить з’єднувала людей, що були одірвані від своєї землі, як пісня морського екіпажу з’єднує його з таверною найулюбленішого порту.

Перше дитяче кохання. Оксана. Дуня Гашковська. Гарненька німкеня Марія. Князівна Варвара Рєпніна. На зламі. Катерина Піунова. Харитя. Запізніла пристрасть.

Фізична краса жінки, виплекана уявою Шевченка, завжди мала однакові принади. Варто подивитись на портрети, що їх він писав зі знайомих жінок, і одразу впадає в око, що тип жінки Шевченка має біле обличчя й трохи крупну жіночу постать та однаковий розріз очей, що надають обличчям дивовижної подібности. Чорні, іноді карі, великі очі й чорні шнурочком брови так подобались поетові, що він вважав їх за неодмінну приналежність жіночої краси. Жінка, що подобалась Шевченкові, мусіла бути жвава й пристрасна, щоб під нею земля горіла на три сажні. Високий, гнучкий стан, скромність, правдивість і сердечна доброта сполучались в уяві Шевченка, як безперечні ознаки зовнішньої й моральної жіночої краси.

Найсвітлішою плямою в пам’яті кожної людини лишається її перше кохання. Дитяче кохання, що має в собі море невинности, теплоти й соняшної ясности, завжди приваблює дорослих людей, а особливо творчість великих поетів. Майже нема жодного поета, щоб не присвятив кількох рядків своєї творчости світлому коханню дитинства. У багатьох світових поетів дитяче кохання зв’язується з найкращими спогадами життя. Приклади кохання в ранньому дитинстві великих поетів Данта, Байрона, Гюґа лише доводять, що для всієї людськости спогади з дитячих років несуть з собою світлі моменти буття.

Своє перше дитяче кохання, стилізоване у відомому вірші, Шевченко згадував з великою насолодою й у часи старости. В одміну від кохання інших поетів, до Шевченкового кохання завжди домішується безрадісний соціяльний мотив, що знижував світлість спогадів з раннього дитинства. Цей мотив скривдженої жінки з простого народу просякає всю його творчість, епізод з дитинства та часті побутові, соціяльні випадки, що їх спостерігав Шевченко, вплинули так на освітлення жіночої долі простого народу.

Перше кохання Шевченка стосується до того часу, коли вмерла його мати, коли йому було щось дев’ять років.

В цьому віці він мав подругою серця кучеряву Оксану, з якою ріс разом і з якою його мати, милуючись на дітей, хтіла колись одружити Тараса. Одного разу, коли він пас вівці, йому стало так гірко без матері серед чужих людей у важкій роботі, що він заплакав. Дівчинка Оксана, що працювала поблизу, почула, що він плаче, підійшла й поцілувала його, втираючи сльози. Від цього поцілунку проясніло в серці дитини й вони вже разом погнали до води чужі ягнята, посміхаючись сонцеві, ланам і садам.

Важке життя розлучило дітей. Але спогад про це кохання на все життя залишився в серці Шевченка. Особливо на засланні, на пустельному азіятському березі Каспійського моря, Шевченко з болем згадував свою безталанну Оксану, з якою він мріяв одружитись, щоб з нею удвох жити серед високих тополь і дивитися згори на широкий Дніпро.

Кожний вигнанець плекає мрію колись повернутись на батьківщину. Мрія про батьківщину стає чарівною казкою, що її оповідають дітям. А в казці є тополі, озера, чудова хатинка, де відбувається принадне щасливе життя героїв. Таку мрію-казку плекав і Шевченко усе своє життя, де б він не був. І казка, як невловимий привид, тікала, танула, залишаючи в уяві лише терпкий намул омани.

На жаль, Оксану спіткала сумна доля. Та доля, що в поезіях Шевченка завжди стояла на шляху української жінки-селянки.

Коли Шевченко повернувся з заслання й відвідав батьківщину він згадав про Оксану й запитав брата про неї. Сумну відповідь почув він од нього. — Пішла в похід за салдатами й так і загинула!..

Пізніше кохання поета не було вже таке романтичне. В юнацькі роки, коли поміщик Енґельгарт виявив його хист до малярства й віддав його в науку щоб потім з більшою користю експлуатувати його, Шевченко призвичаювався до художнього богемства й тут поволі молодий художник набував уміння кохати жінок і вклонятися їх красі.

Коли Енґельгарт перебував у Варшаві, він оддав Шевченка в науку відомому за тих часів у Варшаві портретистові Лампі.

Тут Шевченко познайомився з дівчиною, що не була кріпачка, а була з вільного міського населення й заробляла на себе шиттям.

Дівчина була незалежних поглядів і це знайомство мало великий вплив на забиту, але глибоко вразливу натуру Шевченка. Кохання до вільної жінки облагородило почуття Шевченка, й усе настирливіше в нього поставало питання, яке мучило його з дитинства, про те, чому б і кріпакам не бути такими вільними людьми, як люди інших вільних станів.

Дуня Гашковська, як звали дівчину, що її покохав Шевченко, була полька й це теж пішло йому на користь, бо дівчина, крім польської мови, жодної мови не знала й це допомогло Шевченкові в розмовах про кохання з нею удосконалити своє знання польської мови. Ці надзвичайно приємні лекції з польської мови дали можливість поетові згодом в оригіналі читати естетику Лібельта й твори великого польського поета Міцкевича.

Кохання це швидко пролетіло чудесним маревом серед неволі й страждань, увірвавшись несподівано для закоханого Шевченка.

Корабель його кохання терпів аварії в бурях зрадливого життя. Його кохання нагадувало фреґат нещасливих мореплавців, що терплять аварії, не дійшовши до берега, й все знову й знову починають свою завзяту подорож, не зважаючи на невдачі. Крім того, це був корабель

невільницький, що кінцем прив’язаний до корми володаря. Радіюс плавання був обмежений чужою волею. Готувалось польське повстання, і поміщик Енґельгарт, не бажаючи, щоб це в будь-якій мірі вплинуло на його матеріяльний стан, переїхав до Петербурґу залишивши Шевченка в Варшаві, щоб не переривати його навчання у портретиста Лампі. Але недовго тривало це вільне життя Шевченка, освітлене коханням до вільної дівчини Дуні Гашковської. Польський революційний уряд в період повстання вислав його з Варшави з іншими руськими, давши йому на дорогу гроші тодішніми революційними асиґнаціями.

Шевченко, як кріпак Енґельгарта, мусів дістатися до Петербургу, де був його володар.

Уже в Петербурзі, одержавши волю й працюючи у великого Карла Брюллова, Шевченко одержав той зовнішній лоск, що допоміг йому бути рівним у будь-якому високому товаристві. Вирвавшись з неволі й познайомившись через Брюллова з багатьма кращими петербурзькими домами, Тарас Шевченко часто став роз’їжджати по вечорах. Він увійшов у моду і його скрізь почали приймати, як дивовинку.

В цей період життя Шевченко жив у свого земляка художника Сошенка, що витяг його з рабства. В їхньої хатньої господині — німкені жила племінниця — сирота, дочка Виборзького бургомістра Марія, дуже гарна дівчинка. Художник Сошенко дуже любив її й хтів з нею одружитись. Але молодий поет Тарас зруйнував усі його пляни. Очарування молодости взяло своє й незабаром Марія стрімголов, без жодних вагань, закохалася в Шевченка.

Переможня молодість, що не знає собі перепон, воля й талант клекотіли в серці юного художника. Тепер Шевченко несвідомо прагнув задовольнити й втішити себе всім, що раніш було йому далеке й неприступне. Воля зламала заборону й він, як молодий сокіл, що видерся з клітки мисливця, дбав злетіти на найвищу гору.

Художник Сошенко довго терпів це, але врешті не витримав і вигнав Шевченка з приміщення. Марія стала ходити до Шевченка на його нове приміщення й цей роман кінчився дуже небажаними наслідками для неї.

В майстерні великого Карла Шевченко разом з малярською наукою придбав і нові нахили та вміння очаровувати жінок, що йому було надзвичайно легко через свою багату поетичну натуру.

Перебуваючи на Україні вже відомим художником і поетом, Тарас Шевченко познайомився з генерал-губернатором князем Рєпніним. Князь Рєпнін запросив Шевченка до себе в Яготин, де Шевченко зробив копію з його портрета. Тут він познайомився з дочкою князя Варварою Іванівною.

З цього часу починається його кохання з князівною Рєпніною, що триває багато років. Лише величезна соціяльна різниця в їхньому стані, хоч і припустима можливість справжнього роману між ними, не дозволила їм закінчити його традиційним шабльоном.

Навіть сильні страждання князівни не могли примусити її забути той галас, який піднявся б, коли б довідались про їхнє бажання одружитись, Князівна проклинала минуле кріпацтво Шевченка, але й делікатний Шевченко розумів, що його шлюб з князівною неможливий, що він, колишній кріпак, ніколи не стане власником живих і мертвих душ через одруження з князівною. Пристрасть перейшла у них у довге постійне почуття, що підтримувалось навіть тоді, коли Шевченко був у засланні в салдатах, поки князівні не заборонили писати листи, поки довгі роки розлуки не стерли це почуття, не зробили його смішним. Кохання до п’ятидесятилітньої старої дівулі могло викликати в Шевченка лише сміх, бо князівна сильно постаріла за довгі роки його заслання.

Ще перед самим засланням, бачачи всю марність свого роману з князівною Рєпніною, Шевченко виявив серйозне бажання одружитися. Не знаючи неподіленого кохання й, маючи безліч скороминущих епізодів

та любовних зв’язків, Шевченко вирішив одружитися з Федосією Григорівною Кошиць. Федосія була дочка священика села Кирилівки, шістнадцятилітня чудова дівчинка. Тепер він уже шукав не коханку, а товаришку, споріднену душу, однодумця. Соціяльна різниця й тут стала перепоною на шляху Шевченка. Батьки дівчини відмовили йому, як колишньому кріпакові. Ця відмова раптом затьмила його щастя почувати себе вільним, вона зайвий раз нагадала йому, хто він такий, і його волю самотнього борця.

Ще молодий, здоровий, повний творчих сил, він потрапляє в нову неволю, але ще гіршу за попередню. Формулярний військовий список найхудожніше передає портрет Шевченка тих часів. Хоч цей список трохи сухий, але він точно передає Шевченка в байдужому військовому освітленні.

"Рядовий Тарас Шевченко віком 39 літ. На зріст 2 аршини 5 вершків. Обличчя чисте, волосся на голові й бровах темнорусе, очі темносірі, ніс звичайний. Підчас служби своєї в походах і ділах проти супротивника не був. Читати й писати вміє. У хатніх відпусках не був. За найвищим наказом, що пояснений у розпорядженні пана командувача окремим Оренбурзьким корпусом панові командирові 23 піхотної дивізії, за писання обурливих віршів Шевченко призначений на службу в окремий Оренбурзький корпус рядовим з правом вислуги, під найсуворіший догляд з забороною писати й малювати, щоб від нього ні в якому разі не могли виходити обурливі й пасквільні писання".

Шевченко, що його вважав за небезпечного боягузливий уряд Миколи першого, повернувся з заслання вусатим і бородатим дядьком. Він втратив у салдатчині свою розквітлу молодість, хоч сам цього й не помічав.

Першою думкою, що вже не покидала його до могили, після заслання була думка про одруження. Йому вкрай обридло бурлацьке життя. З проханням одружити його будь-якою ціною він звертається до всіх своїх друзів і до брата Варфоломія. Перша ж його спроба

одружитись після заслання потерпіла невдачу. В Нижньому він познайомився з родиною Піунових. Молода дівчина Катерина Борисовна Піунова, що була артисткою Нижегородського театру, сильно сподобалась йому. Все своє перебування в цьому місті він присвятив залицанню до Піунової. Але в салдатчині він втратив свої чари і своє вміння подобатись жінкам. На його пропозицію одружитись з Катериною Піуновою йому відмовили. Шевченко, як усі старі люди, що звикли замолоду до успіху в жінок, уже ніяк не міг примиритись з тим, що він втратив своє очарування. Він ніяк не міг, та й не хтів примиритися з цим і робив усе нові спроби подобатись жінкам. Невдалі спроби одружитись з жінками з інтелігентного оточення привели його до думки, що такі жінки йому — колишньому кріпакові не підходять, що все одно вони не розумітимуть його, зраджуватимуть і вимагатимуть порожнього панського життя, що його завзятим ворогом він був і досі.

З цього часу він починає мріяти про жінку з його пригніченого народу, про жінку-кріпачку що їй він дасть волю і що буде йому вдячна за це ціле життя. Проста жінка-селянка, що кохатиме його, не буде порожня кокетка, не буде зраджувати його з провізорами і влесливими урядовцями, вона дбатиме за його маленьке господарство, за його спокій, і він зможе написати ще багато хороших речей. Він просить брата Варфоломія одружити його з селянською дівчиною Харитею Довгополенковою, що її він бачив, перебуваючи на Україні. Але тут він зустрічає вже недовір’я з боку Хариті. Як Шевченко не був зв’язаний з своїм народом, але його культурність і його талант поставили його вище над масою й одірвали його від неї. Тепер Шевченко вже навіть для Хариті, якій він пропонує одружитись, пан. Вже Харитя відчуває соціяльну нерівність і боїться йти за Шевченка.

— Викуплять, а потім і закріпачать на все життя! Бог з ними!.. — Відповіла Харитя, коли брат Шевченка запропонував викупити її, щоб одружити з Тарасом.

Але й це не зупиняє бажань Шевченка одружитись. Всі жінки, що їм він пропонує свою руку ще зовсім молоді й свіжі. Він зовсім забуває за

свої старі роки і йому до нестями подобаються живі молоді дівчата, що в них грає кров і молодість, наливаючи рум’янцем щоки і елястичністю гнучкі здорові постаті. Успіхи молодих років запаморочують йому голову й він гадає, що такий же принадний красень, як був колись. Знайомство з Ликерою Полусмаковою знову збуджує пристрасть Шевченка, і вона кипить, як лава старих вулканів, гаряче й нестримно. Вона руйнує спокій, розстроює психіку, спалює й без того старий організм. Буяння й пориви молодості, що збереглися в душі Шевченка, незважаючи на героїчно важке життя, тепер збуджують його до запізнілих любовних утіх.

Мазурка. Український Версаль. Мочиморди. Витівка з Костомаровим. Стара молодість.

Розбитий механічний орган, що нагадував великий дубовий буфет або книжкову шафу, вихлюпував із себе брязкотливі громоподібні арії наймодніших опер, заялозені мотиви старовинних вальсів і мазурок, що роздирали вуха відвідувачів заіржавілими, як старе залізо, звуками.

Шевченко сидів за столиком, підперши рукою голову, і мрійливо дивився на штоф з горілкою й на недогризений огірок, що були перед ним. Ці настирливі грімливі звуки органу, що глушною зливою наповнювали кімнату в ресторані, ані трохи не перешкоджали йому. Вони наповнювали вщерть весь його настрій, що виривався геть з цієї кімнати, як виривалися й ці крикливі мелодії, з якимось молодецьким запалом і завзяттям. Запал молодості наповнював груди Шевченка й йому бажалось, як двадцятилітньому хлопцеві, зробити будь-яку веселу витівку, що розвеселила б усіх і принесла б і йому бадьоре задоволення. Орган уже втретє або вчетверте повторював одну й ту ж мелодію старовинної мазурки, що чомусь особливо сподобалась Шевченкові. Власне, тепер він навіть уже й не чув цієї мелодії, хвиля швидких глушних звуків розливалась кімнатою й водоспадом наповнювала Шевченка, примушуючи забувати ресторанну кімнату й переноситись у мріях, крізь шкло штофу з горілкою і крізь стіни кімнати в інший світ.

Це був світ, в якому він бачив себе молодим художником, без цієї блискучої лисини, що відбивалася в тьмяному шклі пляшки, без цих зморшкуватих щок, що так не личили його вічно молодій душі, яка була здатна й тепер на веселу дотепну витівку будь-якого мешканця напівголодної мансарди. Молода душа мансарди лише компромітувала фізичну поважність старої людини й наповнювала вже знесилене тіло палкими й пристрастними бажаннями ентузіястів і фантазерів.

Та-дратта, та-дратта,

Та-дратта,

Та-та.

Як збожеволілий метроном, орган хрипко розкидав галоп мазурки й дражнив уяву удаваною веселістю, що знесилено хрипіла в його напіврозбитому механічному серці.

— Сто чортів! Припиніть гру цієї порохнявої катеринки!..

— Половий, заткніть їй пельку! Який чорт надоумив вас поставити тут цей паровик!..

Закричали, знеможені грою органу, відвідувачі з різних кінців кімнати, силкуючись перекричати розбещене кепкування металевої пельки.

— Від такої гри можна оскаженіти! Хай грає щось інше!

Половий нерішуче підійшов до органу й зупинившись, запитливо подивився на столик Шевченка.

— Ха-ха-ха! Хай грає мазурку! Я ж за це плачу! — закричав, заперечливо махнувши рукою, Шевченко. Ха-ха! Це ж весела мелодія!..

Відвідувачі, захоплені цією настирливістю, теж впадали в транс, і коли орган, зупиняючись, видушував з себе останні звуки, майже хором кричали:

— Заводь знову тієї самої!

— Мазурку!

Це починалось настирливе змагання на винесливість. У голові шуміло й дальші накази віддавались уже механічно.

Та-дратта, та-дратта,

Та-дратта,

Та-та.

З новою енергією починав вигукувати орган, нагадуючи стару бабусю, що ретельно галопує на великосвітському бенкеті.

— Ха-ха-ха!

Сам собі сміявся Шевченко. У нього була своя захована думка про настирливу гру цього органу. Він, як молодий хлопчисько плекав веселу каверзу, що трохи пізніше дозволить йому посміятись до схочу. Всю цю настирливу гру органу він задумав навмисне. Цим він робив витівку, що мала згодом принести веселі наслідки. Звичайно ж не тому, що могла б подобатись подібна музика, примушував він полового грати одну й ту ж річ. Це була лише витівка, що про неї не здогадувались безхітрисні відвідувачі.

Шевченко сидів у ресторані, що був у будинкові Балабанова. Поруч з рестораном находилось приміщення Костомарова, який нещодавно переселився сюди, бо звідси було близько до публічної бібліотеки, що в ній йому доводилось підшукувати матеріяли для лекцій у петербурзькому університеті, де він професорував. Лише одна стінка відокремлювала професорове приміщення від ресторану, і таке ідилічне співжиття науки з кублом пияцтва викликало в Шевченка іронічні зауваження. Професор Костомаров у ролі гусара! Купа пляшок, але не наукові книги та історичні матеріяли мусять оточувати професора, що мешкає в такому гусарському приміщенні!

Кирило-мефодіївські братчики, що сильно постраждали за свої революційні ідеї: Костомаров, що висидів цілий рік у Петропавлівській фортеці, а потім довгий час, як вигнанець, жив на провінції й Шевченко, який десять років проносив солдатську шинелю, — тепер дуже відрізнялись один від одного. В той час, як один став професором, поважною людиною, другий ще досі був поет, насичений химерними мріями і запізнілою молодістю, що часто забував про свої роки, і сильно страждав, коли вони раптом брутально нагадували про себе. Друзі часто сварились, як молоді гусари, але їхній запал, що вибухав, як вибухають вулкани, ніколи не псував найкращих стосунків.

— Хай йому переплутаються всі події, цьому навіженому історикові! Невже цей старий дідуган не вилезе зі свого гусарського лігва? Половий!.. Заводь знову мазурку! Хай потанцює!..

І Шевченко, задоволений зі своєї помсти, сам затуляв руками вуха, коли орган з новою силою починав вигукувати осточортілу мелодію.

— Що ви робите, пане, — незадоволено спитав його один з відвідувачів, що сидів поблизу, — невже вам подобається ця музика?..

— Я викурюю старого тхора з його історичної нори! — відповів Шевченко.

Після цієї відповіді відвідувач одсів далі від Шевченка, й більше нічого в нього не питав, вважаючи його за божевільного, або п’яного вкрай.

Шевченко справді тепер був трохи дивний для стороннього ока, він подорожував. Можна подорожувати кількома способами: можна їхати, можна йти пішки, одночасово пересуваючись і в просторі, і в часі, але можна подорожувати пересуваючись у часі й не пересуваючись у просторі. Можна подорожувати, розглядаючи мапу або читаючи книжку, можна подорожувати й у спогадах. Який спосіб подорожування дає більше задоволення, сказати важко. Часто уява дає більшу ілюзію й задоволення за справжнє пересування з місця на місце, що зв’язане з дрібними неприємностями й клопотами. Багато легше уявити себе мурином як пофарбувати себе чорною фарбою. І коли завинять вас у тому, що ви верблюд, то ви ніколи не доведете протилежного, хоча й ваші прапрадіди ніколи не були навіть погоничами верблюдів.

Через те, що Шевченко настирливо думав про свою веселу помсту, сторонній людині він міг здатися несамовитим, а ще більше надавала йому вигляду індуського мудреця, що заглибився в самоспогляданні, настирлива мазурка, яка мимоволі викликала йому в уяві якусь дуже близьку і приємну асоціяцію. Де він чув цю музику?..

Вона щось дуже знайома. Вона нагадує йому щось надто приємне з його минулого життя.

Невже лише шум пароплава на Волзі? Невже лише шум поїзда з Москви до Петербургу? У всякому разі це не шерех пісків Кос-Аралу. Це навіть не сурма гарнізонного сурмача Новопетровського форту. Де він чув цю мазурку?

Тарас Шевченко стиснув голову обома руками, силкуючись пригадати, що саме нагадує йому ця музика.

Баль. У білих сукнях швидко проходять стрункі дівчата. Стрункі, як рими віршів. Які знайомі обличчя! Баль. Але який баль? Де?..

Невже це лише опера? Але ж чому вона так цікавить його тепер. Ні, це не оп... І Шевченко раптом упіймав непомітну ниточку, що спустилась йому в уяву, як спускають на дно моря котву* з корабля, — він учепився за цю котву і витягся на поверхню спогадів таких приємних і милих його серцю. Грай, грай органе, мазурку, Шевченко тепер спостерігає її лише своїю уявою. Казка Шехерезади має рацію. Умочивши голову у відро з водою, можна уявити, що ти багдадський каліф, і пережити за одну хвилину ціле нове життя, але щоб просто згадати минуле, не треба навіть проробляти цієї мокрої операції. Запорошений пилюгою екіпаж, раптом, як чорна квітка, розцвітає, перед білим поміщицьким палацом. Коні пирхають, передчуваючи сіно й стайню. З екіпажу сходить молодий поет Гребінка й молодий поет Шевченко, чия слава вже облетіла хутори й села України. Тут, куди вони приїхали, в Мосівці, у маєтку поміщиці Волховської, вони бажані столичні, петербурзькі гості, тут їх давно вже з захопленням читає українська молодь і до них з іронічною повагою ставиться старе поміщицьке суспільство. Їх зустрічає офіцер Чужбинський, і Гребінка, познайомивши їх, весело здаля вклоняється знайомим дамам. Чужбинський веде їх до своєї кімнати помитись і передягнутися з дороги.

Який веселий і який симпатичний дім цієї бабусі Волховської. Яка сила гостей, веселої молоді й літніх гуляк поміщиків. Дім гуде, як борть. Гості веселими бджолами наповнюють усі закамарки будинку. Нема жодної вільної кімнати. В цьому будинкові так бувало по кілька разів на рік. На бенкети в будинку поміщиці Волховської з’їжджалися пани не лише з полтавської, але і з чернігівської й київської губерні й вони тривали по кілька днів. Туди дівчата везли на показ наймодніші сукні, силітки, найновіші фігури мазурки. Там же відбувався перший виїзд у світ дівчат, які до цього ходили в коротеньких спідничках і мережаних панталонах. Там же починались і перші сердечні романи, відбувались любовні катастрофи, газартова гра в карти і чемпіонат танцюристів і танцюристок. Всесвітні свахи виявляли тут своє клясичне вміння

обплутувати шлюбними тенетами молодих несміливих людей, або вигідно продавали веселих дівчат старим ревматичним панам. Це був тогочасний український Версаль, який тільки й міг бути за тих часів у рабській країні, де спекулювали живими й мертвими душами кріпаків.

Звістка про приїзд Тараса Шевченка миттю облетіла весь будинок. Гості наповнили велику в два світла залю, що ледве усіх вміщала. Старовинні меблі, квіти, люстри, завіси, наймодніші, розкішні костюми гостей, музика й веселий сміх створювали справжню картину версальських бенкетів. Шевченко з новими друзями пішов до зали. Він був зворушений вітанням і компліментами, що облудливо звучали французькою мовою. Він удвічі виріс під поглядами панночок і важних паній, що з зацікавленням розглядали цього майже анекдотичного для них поета.

Це був тріюмф. Він недавно ще був раб, кріпак цих поміщиків, що знущались з нього і дивились на нього, як на безпритульного пса, тепер входить у їхнє суспільство, переможець, якому навіть байдуже, що думають про нього всі ці пани й підпанки.

Господарка дому, вісьмидесятилітня бабуся Волховська, вже майже сліпа, першою вітає його. Вона така стара, що навіть уже не пам’ятає прізвищ усіх своїх знайомих, але вона завзята картярка, любить молодь, любить газарт, і сама хоч не грає, але може сидіти до пізньої ночі, втішаючись запальними вигуками грачів у карти і з тремтінням відчуваючи ризик і страх ігрового запалу. Вона навіть не дочула, хто це такий приїхав і з ким її знайомлять, але вона здивована зворушенням всіх своїх гостей. Її завжди трохи байдуже вітання цього разу тепліше і трохи схвильоване.

— Мсьє Шевченко?

— Поет Тарас Шевченко!

— Ах, це поет Шевченко?

— Дуже цікаво! Це колишній кріпак! І він тепер поет?

— Ви читали його книгу з такою дивною назвою "Кобзарь"?

— Кескесе ле "Кобзарь"?

До своїх поетів, як і до пророків чи юродивих, завжди ставляться трошки насмішкувато, але з величезною зацікавленістю. Проте, цей урочистий і теплий прийом, що його зустрів Шевченко в цьому суспільстві своїх кревних ворогів не міг не зворушити його. Він був зворушений. Він був зворушений і теплим недовір’ям деяких чоловіків і наївним зацікавленням зафранцужених панночок. Молоді жінки з вищого світу, інститутки й пансіонерки, що захоплювались літературним літописом Брамбеуса,* знали драматичні фантазії Кукольника й навіть могли без зупинки проговорити всього Джакобо-Санназара,* були прекрасно знайомі і з "Енеїдою" Котляревського, що її читати дівчатам тоді забороняли, читали повісті Квітки й приказки Гребінки, але найбільше були зворушені появою "Кобзаря", що привернув увагу до рідної мови й порушив нові проблеми національного й соціяльного характеру.

Велика увага жінок найбільше сподобалась Шевченкові. Він познайомився з Захревською й, оточений дамами, весело розмовляв, слухаючи від них уривки своїх віршів, що їх вони знали напам’ять. Старі грали в карти, а молодь веселилась, танцюючи мазурку, або гуляючи в парку. Ось звідки цей такий знайомий мотив! Це та сама мазурка, що її танцювали в будинку Волховської. Це та сама мазурка старовинна й міцна, як старе вино. Вона завжди до самої смерті звучатиме Шевченкові у вухах, бо з нею зв’язані найкращі спогади його першого тріюмфу, його перемоги над рабством. Молодість зникла, як це волосся з голови, й від минулого лишилося голе місце. Шевченко провів рукою

по лисині й незадоволений взявся за штоф з горілкою. Змучений орган давився власними звуками.

Тепер в ресторані стало ще галасливіше, бо понадходили п’яні купчики, які кричали за звичкою, як біля рундука, й яких не могла здивувати ніяка музика й ніяка витівка. Тхір ще досі не вилазив зі своєї нори. Хай так, Шевченко вміє терпіти й він ще може почекати.

Він з задоволенням дивився, як купчики одчайдушно нищили горілку. Це йому подобалось. Віктор Закревський, що з ним він познайомився у Волховської, мабуть прийняв би їх у своє товариство мочимордів. Великий магістер мочимордія Віктор Закревський був його найкращий друг. Тісний гурток розумних і благородних людей, що були гуманні й чесні, незважаючи на своє поміщицтво, куди потрапив Шевченко, перебуваючи у Волховської, мав за свій девіз "in vino veritas".*

Не знаходячи собі корисної діяльності за часів страшного режиму царя, коли, цього тормоза, як називав його Шевченко, — ці славні люди розважалися пляшкою вина, будуючи різні пляни соціяльного й національного визволення України, разом з цим залишаючись панами з усіма їхніми самодурствами й витівками. Члени цього гуртка були приємні співбесідники протягом цілого дня, через що вони могли випивати дуже багато й лише ввечері напивалися до такого стану, коли язик присихає в роті й в очах стрибають чортики. Гурток цей мав назву "Товариства мочимордія", через те, що замість дієслова "пиячити" вони вживали вислову "мочити морду" й кожний завзятий піяка називався мочимордою. Людей тверезих вони називали сухомордіями або сухориліями. Члени товариства, зважаючи на вміння добре випити, мали титули: мочимордія, високомочимордія, п’янішества й високоп’янішества. У нагороду за старання вони одержували відзнаки сивалдай у петельку,* чару на шию та великий штоф через плече.

Тарас Шевченко ще в будинку Волховської був посвячений у мочимордії. Він там у перший же день пройшов весь курс цієї премудрої науки. Тепер ці люди один за одним вставали в його пам’яті. Віктор

Закревський гусар у відставці, розумна й чесна людина, що від його оповідань з пригод мочимордів в обох півкулях нашої землі не можна було одірватись, дотепний і гуманний, душа всього товариства; другий Яків де-Бальмен граф і гусар, талановитий художник, що загинув на Кавказі, жертва миколаївського імперіалізму. Кобре, Маркевич й інші були його найближчі друзі, з першого знайомства.

Шевченко ще досі пам’ятає веселий хор голосів, що ним починався ритуал пияцтва. Бас гудів:

— Ром, пунш, ром, пунш...

Тенори підхоплювали:

— Півпиво, півпиво, глінтвейн, глінтвейн, глінтвейн...

А дисканти вигукували:

— Солодка, біла, червона, горілка...

Після цієї імпровізованої музики великий магістер, що одержав великий штоф через плече, його всеп’янішество Віктор Закревський виголосив урочисту промову, пересипану найтонкішими дотепами, що в ній вітав новопосв’яченого мочимордія Тараса Шевченко, при чому поінформував його, що всі гарячі напої в їхньому товаристві вважалися за достатні, але існувала умова, в наслідок якої щира мочиморда, щоб підтримати честь товариства, не мусить уживати простої горілки, а неодмінно з настоянкою, коли не зі справжньою, то хоч прихованою цією назвою. Так, наприклад, коли не було досить грошей, то справжній мочиморда мусів пити гривениківку цебто просту горілку, що в неї кидали звичайний гривеник. Пригадуючи все це, Шевченко подивився на свій штоф з простою горілкою, в ній навіть не було традиційного гривеника. Це трохи засмутило його. Він відчув усю свою старість, увесь тягар десятилітнього заслання, що зробив з нього цю лису зморшкувату

руїну. Він пригадав веселого ієсаула, француза з походження, Якова де-Бальмена, що його жартома мочиморди прозивали яковом дибайлом, кавалера красеня, дуже талановитого художника, що разом зі своїм родичем Башиловим ілюструє його "Кобзаря". Нещасний Яків, він, як усі друзі Шевченка, багато потерпів від ненависного імператора Миколи Тормоза...

Раптом знайомий голос, що обурено закричав, перекриваючи гру органу, одірвав Шевченка од цих приємних і гірких спогадів. Він радісно посміхнувся.

— Де цей старий гріховодник, аматор органної музики?.. Я з нього все порохно витрушу!

Напівсерйозно, напівобурено кричав історик Микола Костомаров, підходячи до столика Шевченка. Двогодинна гра органу нарешті витягла професора з його гусарського приміщення, змучивши його вкрай набридливими аріями.

— Совісті ти не маєш, Тарасе, хіба можна так катувати людину. Де твоє чоловіколюбство! ? Це ж знущання! Я не можу через цю чортову музику працювати! — напівобурено продовжував Костомаров, тепло посміхаючись до Шевченка,

— Сідай, старий тхоре, і заспокойся! Чим же я винен, що тебе нічим іншим не викуриш з твоєї діри?..

Костомаров, ніби неохоче сів за столик навпроти Шевченка й уже зовсім спокійно підморгнув до штофа з горілкою.

— Піячиш, піїте?..

— Де там!.. Ось ти краще послухай! — сказав Шевченко.

Не нам на прю з тобою стати,

не нам діла твої судить:

нам тільки плакать, плакать, плакать,

і хліб насущний замісить

кривавим потом і сльозами.

Кати знущаються над нами,

а правда наша п’яна спить...

— Що ж, це зовсім непогано, — зауважив Костомаров, — колись ти був славний поет... хороші вірші... а тепер...

— Не заважай, — візвирився Шевченко, — ось далі...

І він перейшов на сумний тон старовинного барда.

І тебе загнали, мій друже єдиний,

мій Якове добрий, не за Україну,

а за її ката довелось пролить

кров добру, не чорну; довелось запить,

з московської чаші московську отруту.

О, друже мій добрий, друже незабутий...

— Чого це ти? — спитав Костомаров.

— Ех, згадав молодість, згадав колишніх друзів, Миколо! Важко так жити, не маючи доброго друга коло себе. От навіть ти, зарився в свої папіруси, копирсаєшся в історії, а живих людей не помічаєш!

— Я шукаю в історії сильних людей, що хоч своєю ілюзією могли б підмінити мені таких рюмс, як ти!

— Зарюмсав би й ти, коли б був такий безпритульний пес, як я!..

Вони сиділи один проти одного — ці двоє друзів, що один був геніяльний поет, напіврозтерзаний зрадливим життям, а другий вчений історик, талановитий дослідник і безнадійний фантазер, що мріяв про ідеальну державу вільних слов’янських народів, і провадили дружню розмову, в якій було багато гіркого незадоволення.

— Здається мені, — відповів Костомаров, — що нам обом не щастить розвернутись у всю широчінь. Прикро й мені, що я не можу говорити про все з професорської катедри, щохвилини пам’ятаючи про жандарське управління...

— Мене це не хвилює, — сказав Шевченко, — я вже насміявся й наговорився. Досить з мене десятьох років червоної шапки й муштри. З вас усіх мені припало найбільше...

— Але я бачу, що з тебе й десять років не вибило бунтарства... Ти ще й тепер можеш добре сказати правду ввічі...

Шевченко на хвилину замислився. В ньому кипіли старі поривання молодості й вони мучили його знесилене тіло, що надто рано постаріло.

— Ти зрозумій, Миколо, що все те горе, — з запалом заговорив Шевченко, — всі ті знущання минули, ніби не торкаючись мене, —

найменшого сліду не залишили вони по собі. Досвід, кажуть, є кращий наш учитель, але гіркий досвід пройшов повз мене. Мені здається, що я такий самий, який був і десять років тому. Жодна рисочка в моєму внутрішньому образі не змінилась. Чи добре це? Добре! ? Але це мучить мене, бо мої, прямо таки, молодечі прагнення, не можуть знайти виходу. Ти подивись на мене! Я лисий, старий, як сфінкси, що біля академії, але й вони краще збереглися.

Костомаров розумів свого друга. Він знав гарячу натуру Шевченка, відчував, що справді внутрішньо він лишився тим самим завзятим художником богеми й зі співчуттям дивився на його розбиту широку постать, незграбну й важкувату від брудного салдатського життя. Найбільшого катування для культурної людини важко було й вигадати. Порожня безглузда дисципліна могла б убити будь-який міцний характер, але вона лише зруйнувала тіло Шевченка, не торкнувшись його душі. Він був усе той самий молодий поет, що колись заглядався на дівчат у маєтку Волховської. Він і тепер це робив з великою охотою, забуваючи за свої роки. За такого віку йому треба було б мати свою сім’ю, дружину, свій затишний куток, де він міг би спокійно працювати й мислити без цих зайвих і безнадійних терзань.

— Як у тебе справи з землею? — спитав Костомаров, щоб переключити Шевченка на іншу тему.

Мати свою невеличку садибу на Україні, десь над самим Дніпром — була давнішня мрія Шевченка. Він хотів хоч свої останні дні прожити спокійно в милих його серцю місцях.

— Я вже тобі казав про землю, що її продає Понятовський. Це на правому березі Дніпра, коло села стайок близько Канева, але брат пише, що повідь дніпрова щороку відхоплює потроху тієї землі й за кілька років усю її забере. Цей сердитий дідуган Дніпро теж щось проти мене. Варфоломій пише, що краще взяти землю в селі Пекарях у поміщика Змієвського, але мені так хочеться швидче покінчити з цією справою, що

я ладен краще войювати з Дніпром, ніж з сутягами землемерами та поміщиками!

— Що ж, кінчай у Понятовського, будуй хату, там біля Канева прекрасна місцевість!..

— Дружину б мені ще, нашу селянську дівчину, не міщаночку й не вередливу панну, а нашу славну дівчину, що розуміла б мене, але хто піде за такого старого діда, як я? Пам’ятаєш мою історію з Піуновою? Насміялись тільки! Нам, старим бурлакам, лишається кохатись за копу грошей...

До пізньої ночі сиділи вони в ресторані, будуючи нові пляни шевченкового життя, і врешті їм обом все це почало здаватися легким і близьким. З полегшеним від цієї розмови серцем вони розійшлись. Шевченко на далекий Васильєвський острів, а Костомаров на своє гусарське приміщення.

Як уникати самотності. Переодягання. Чортів вітер. Що зробив для Шевченка флорентієць Томазо Фініґвера.

Петербург лише перший час після повороту Шевченка із заслання захопив його своїм життям. Побачення з друзями й близькими знайомими, що їх він так довго не бачив, насичували повним темпом його дні. Він був постійний гість Карташевських і графів Толстих, ходив по театрах та музеях, оглядав старі знайомі місця Петербургу, що їх він міг лише уявляти в бурних касарнях Новопетровського форту. Але це все було швидкоминуче. Минуло два роки й Шевченко знову був самотній. Навіть в оточенні добрих друзів він відчував, що в них усіх є свої особисті інтереси, й що вони далекі від нього, а часто навіть і чужі своїм станом і психологією. Од самотності, од розчарувань, од марних надій, що живилися фантастичними мріями, Шевченка рятувало його мистецтво.

Палючі вірші, що в них він вкладав усе своє обурення проти несправедливості, думи й почуття, протест навіть проти самого бога, що був також облудником пригніченого кріпака, дозволяли забувати йому про свою самотність. З папером він ділився соціяльними й особистими бідами. Він знав, що навіть для своїх кращих друзів він є чудак, а люди хоч і близькі йому, але що стояли на вищих щаблях суспільності, ніколи звичайно не забували, що він колишній кріпак, раб, мужик. Вони ставилися до нього прихильно, як до певної цінності, як до самородка, оригінала, феномена їхньої доби.

Співучі вірші, ніжні й свіжі, як дівчата теплої України, гарячі фарби палітри, енергійні сліди голки й різця на міді, образи майбутньої кривавої помсти неминучих революцій, що їх створювала його фантазія, насичували його життя, бо без них він був би такий же нещасний солдат, як кілька часу тому, був би непотрібен нікому й найбільше самому собі.

Збираючись писати олійними фарбами, він подорожував по базарах й закутках Петербургу, відшукуючи собі різноманітні аксесуари, потрібні йому для героїв своїх картин. По місту він відшукував старі шматки оксамиту, парчі, футра, заходив у різні крамнички, до костюмерів і до знайомих, що в них серед старого шмаття на горищах і в коморах він вибирав цінності, що їхньої ціни вони не відчували. Іноді, забравшись у величезну академічну комору, рився в хаосі старих запорошених і заплісняві картин, щоб відшукати старовинного майстра або цікавий характерний портрет.

Робота над офортами, вірші й ходіння по місту наповнювали його дні, допомагаючи забути про старість і про гіркі думи. Іноді він вигадував будь-яку витівку, щоб розвеселити себе й дати можливість посміятися своїм знайомим. Часто свої вчинки він скеровував на епатацію свого солідного й поважного товариства. Йому навіть було приємно показати їм, що він зневажливо ставиться до їхнього тону вищого світу, до їхніх звичок і традицій.

Одягшись у драну й сильно замащену блюзу, взувши діряві черевики й надівши зім’ятий кашкет, він пішов і сьогодні гуляти на вулиці Петербургу та на його базари підшукати собі потрібні матеріяли. Постать його нагадувала козака Голоту з думи, або урядовця пияку що його викинули з посади. Шевченко йшов Невським проспектом, поглядаючи на вікна крамниці і посміхаючись, коли добре вдягнені пани й панії обходили його, боячись торкнутись до замащеної блюзи цього удаваного жебрака. Здаля, коло однієї з вітрин, він помітив свого учня Суханова, що розглядав у вікні виставлені капелюхи. Шевченко підійшов до нього.

— Що це ви захоплюєтесь жіночими капелюхами? — іронічно спитав він у свого учня.

Суханов швидко поглянув на нього й зараз же одвернувся, гадаючи, що це будь-який нахаба мастеровий. Шевченка це розвеселило.

— Слухайте, Суханов, невже ви навіть перестали признавати друзів? На вас надто дивно впливають жіночі моди!..

Суханов здивовано обернувся до Шевченка, деякий час зніяковіло оглядаючи його костюм.

— Тарасе Григоровичу! Це ви! Але що в вас за костюм! Це жах якийсь!

— Ви такий молодий, — докірливо сказав Шевченко, — а теж боїтесь бідно вдягнених людей! Що значить виховання! В якому світі ми живемо!..

Суханов, знаючи погляди Шевченка, зніяковів ще більше й став виправдовуватись.

— Вибачте, Тарасе Григоровичу, але це зовсім не тому! Право, я так був захоплений своєю справою, що не звернув уваги! Я вибираю для маман капелюха, вона тепер покладається на мій художній смак.

— Признайтесь щиро, — відповів Шевченко, — що коли б це був будь-який добре вдягнений пан, ви б йому відразу одповіли, а не одвернулись мовчки!..

Його учень, синок поміщиці Суханової-Подколзіної не впізнав його, гадаючи, що це якийсь жебрак, що видає себе за бідного дворянина. Шевченко потім довго сміявся з цієї історії, а Суханов розповідав про неї в своєму колі, що було здивоване з такої поведінки поета. Повернувшись додому, Шевченко взявся до роботи над офортом. Мешкав він у будинку художньої Академії. Помешкання його було з двох кімнат: одна в антресолях — для кабінету і спальні, друга під нею, дуже вузька з одним вікном, що перед ним Шевченко працював за мольбертом. Крім стола з книжками, естампами та різним канцелярським приладдям, невеличкої канапи, двох столиків і ширми, в цій кімнаті більше нічого не було. Вузькі двері, крутими вузькими сходами вели на антресолі. Тут така сама кімната, як і нижча, з квадратовим вікном до підлоги. Праворуч у кутку стояв стіл, що на ньому завжди писав Шевченко. Ліжко, в ногах ліжка простенький столик, на ньому карафка з водою, рукомийник і посуд до чаю. У приміщенні, як це часто буває, коли немає дбайливої жіночої руки, панувало поетичне безладдя.

На столі в безладді були розставлені слоїки з різними їдкими розчинами для офортів, різці, голки, мідні плятівки, естампи, щітки й фарби. Тут же часто лежала й недоїдена їжа, якісь коробки й, як символ суму за господаркою, що прибрала б це все, заплутавшись серед різців, змійкою лежало українське намисто. По кутках можна було наткнутися на пучки барвінку, засохлої рути й інших трав та квітів, що нагадували про степи України самотньому вигнанцеві. Взагалі весь вигляд приміщення був спартанський і мав ознаки, характерні для кожної художньої мансарди.

Шевченко кілька разів за допомогою служки пробував навести порядок, але завжди виявлялось, що при такому безладді легше було знайти потрібну річ. Через це він не дуже дбав за особливий порядок у приміщенні. Шевченко сподівався, що повернувшись з міста, він застане лист від брата Варфоломія з України, де мали бути нові відомості про справу з купівлею землі, але листа не було, це трохи засмутило його, й коли він перебирав свої папери і малюнки, шукаючи потрібний ескіз для офорту, він натрапив на ескізи, що їх він робив на засланні й на свій щоденник, що був написаний за останній рік заслання. З них повіяло терпким духом пустелі, де він провів десять років. Повіяло мертвою пусткою берегів Уралу та Ори, куди він іноді таємно викрадався з фортеці, голими сірими горами й безкраїм киргизьким степом. Лише іноді степ просинався від бухарських караванів верблюдів, що маревом виникали на обрії, ще збільшували нудьгу й бажання вирушити звідси на цих горбатих кораблях пустелі. Але знов змикалось безкрає коло червоно-рудого степу з пісками й дикими бур’янами, коли караван маревом танув на обрії.

Згадувався Шевченкові й Арал, це мовчазне, пустельне море, що ще збільшувало нудьгу за батьківщиною. Невмите небо схилилось над морем, ліниві заспані хвилі ще більше підкреслюють порожнечу й навіть очерет, немов п’яний од нудьги й вікової тиші, хилиться долі. Згадав, з яким нетерпінням він чекав звістку з далекої України, й то було зовсім інше чекання, як теперішнє, коли він чекає на листа від брата Варфоломія.

І знов мені не принесла

нічого пошта з України...

Він прошепотів ці слова, цей головний мотив, що просяк ціле останнє десятиліття його життя. Скільки ще разів йому доведеться повторювати цей терпкий вірш, як довго він ще буде сподіватись побачити свій зелений й веселий край? Невже до віку йому доведеться повторювати невільницький плач про визволення з тяжкої неволі на тихі

води, на ясні зорі, у край веселий й у мир, хоч і кріпацький, але добрий і людяний?

Перегортаючи сторінки щоденника, він натрапив на запис, коли він чекав на звістку про визволення з заслання. О, як він гаряче чекав на маленький човен, що мав морем привезти йому цю так довго ждану звістку. Поштовий човен мав привезти йому волю й він благав вітрів допомогти йому, він не зводив очей з флюгера, що глузливо вертівся, показуючи зрадливість вітру. Шевченко перегорнув сторінку: "Перед заходом сонця почався штиль, — мимоволі читав він свій запис у щоденнику, — а присмерком здійнявся свіжий вітер од норд-оста, прямо в чоло нашому поштовому човну. Він тепер у відкритому морі кинув котву, а коли підійме, невідомо. Норд-ост, — вітер, що панує тут, він може тривати довго і продовжити мою й без того довгу неволю. Сумно! Невимовимо сумно! Цілу ніч я не міг заснути, мене гризла люта нудьга, на світанку пішов до моря, скупався й тут же на піску заснув.

10-е липня. Вітер все той же. Нудьга та сама.

11-е липня. З ночі вітер змінився й пішов до норд-веста. Я помилувався з хмар, що зникали й ліг спати, прокинувся до схід сонця.

12-е липня. Вітер той самий. Це добре. Значить човен мусить чекати оренбурзької пошти. Чим ближча до мене ця радісна подія, тим нетерпеливішим і боягузливим я стаю. Сім років ув’язнення в Новопетровському не здавались мені такими довгими і страшними, як ці останні дні іспитів. Увечері заснув під своєю улюбленою вербою і прокинувся аж на світанку. Рідка, надзвичайна подія: останніми днями рішуче позбувся сну.

13-е липня. Вітер все той же, чи не пора відійти до норд-оста. Краще рішучий удар обуха, як тупа, дерев’яна пила чекання.

14-е липня. Вітер все той же — норд, хоч би на одну чверть румба взяв на ост. Все б мені було легше. Протягом дволітнього плавання Аральським морем я жодного разу не поглянув на компас, а цими останніми довгими днями і ночами, я вивчив його у всіх найменших напрямках. О, вітре, вітре! Коли б ти міг співчувати моєму горю, ти б ще позавчора відійшов би до норд-оста й сьогодні я сидів би вже з олівцем у руці аргонавтом на палубі татарського корабля, що йде до берегів моєї Колхіди. Добре, коли б так. а коли ні, — тоді що? Тоді я сам не знаю що.

16-е липня. По заході сонця знову штиль, а о першій годині ночі вітер здійнявся від норд-оста. Вітер тихий, рівний, такий, який потрібен нашому човну. Дочекавшись світанку, я зліз на найвищу берегову скелю і просидів там до півдня, не побачивши за весь час жодного паруса.

17-е липня. Вітер все той же, як заколдований. Вночі я кілька разів прокидався й спостерігав вітер. Перед світанком вітер стих і я, сподіваючись на його змінливість, заспокоївся й заснув. Уві сні я бачив Костомарова, Куліша, Артемовського. Рано вітер одійшов до зюйд-оста.

18-е липня. З заходом сонця вітер одійшов до норда. Зрадівши, я почав ходити навколо фортеці й обійшов їх чотири рази, значить зробив дванадцять верстов, але не відчув утоми. Ніч місячна, я сиджу під вербою, щоб зручніше спостерігати вітер за флюгером, що крутиться на голуб’ятні. Дзиґарі пробили 12-ть. Вітер змінився й не послабшав — добра ознака. Я закуняв і на крилах Морфея перелетів до Орської фортеці, де в якійсь татарській хатинці знайшов Лазаревського, Левицького й інших земляків, що грали на скрипку й співали пісень. На останній ноті я прокинувся й подивився на флюгер. Вітер, все той же, не змінявся... І я знову заснув. Поки записував свої нічні візії, вітер змінився й відійшов до веста. Чортів вітер! Жагуча невідомість..."

Шевченко закрив щоденник. З цих сторінок повіяло на нього таким одчайдушним сумом і нудьгою чекання, що в порівнянні з теперішнім його настроєм, були чорною ніччю. Він одразу відчув усю ріжницю теперішнього свого стану від минулого й його настрій змінився на

бадьорий та енергійний. Попереду в нього ще було майбутнє й він був вільний робити, що схоче. Брат влаштує справу з землею і тоді він переїде на Україну, а тепер до праці. Треба заробити багато грошей, щоб у цьому світі, де ніщо не робиться без них, не почувати знову себе знедоленим.

Шевченко взявся за недокінчену гравюру. Гострою крицевою голкою він провів кілька останніх глибоких рис на мідній дошці, рівно вкритій чорним лаком. Тепер треба було вкрити дошку лаком з другого боку й умочити її в розчин азотового квасу, що довершить процес гравірування.

Талановитий флорентійський мастер Томазо Фініґвера,* що зовсім випадково знайшов спосіб друкування естампів за допомогою звичайної сажі й ганчірки, мабуть, ніколи не гадав, що він цим зробить величезну послугу й тим художникам, що ніколи не були в його прекрасній Флоренції.

———————————

Примітки

"Повість про гірке кохання поета Тараса Шевченка" — це п’ять текстів Ґео Шкурупія, котрі були надруковані у журналах "Життя й революція" (три перших) і "Нова ґенерація" (два останніх), 1930 року. В даній публікації всі п’ять розділів складені разом. Збережено правопис тих видань, котрий дещо відрізняється від сучасного. Ці тексти Ґео Шкурупій писав з наміром створити роман про Тараса Шевченка. На жаль, роман не було закінчено, залишилися лише ці п’ять розділів.

Примітки додані до даної публікації 2017 року.

Котва (або котвиця) — якір.

Брамбеус — Барон Брамбеус (1800-1858) — дуже популярний у першій половині XIX століття російський письменник, редактор журналу "Библиотека для чтения", що видавався найбільшим за тих часів у Росії накладом. Справжнє ім’я Барона Брамбеуса — Осип-Юліан Іванович Сенковський (польською мовою — бо він мав польське походження — Józef Julian Sękowski). Він був за фахом вченим-східнознавцем, перекладачем зі східних мов.

... знали драматичні фантазії Кукольника й навіть могли без зупинки проговорити всього Джакобо-Санназара... — Нестор Васильович Кукольник (1809-1868) — російський прозаїк, поет, перекладач і драматург першої половини XIX століття, автор текстів популярних романсів. "Джакобо Санназар" — твір Кукольника, драматична фантазія в чотирьох актах у віршах.

In vino veritas — У вині правда (латин.)

... сивалдай у петельку... — Сивалдай (зазвичай "сиволдай") — погано очищена горілка, сивуха.

Томазо Фініґвера (Tommaso Finiguerra, 1426-1464), відомий також як Масо Фініґвера — ювелір, художник і друкар із Флоренції, котрий винайшов техніку гравюри.